

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Öncesi Hazırlıklar: Toplanma, Teftiş ve Hareket¹

Pre-expedition Preparations in the Great Seljuk Army: Gathering, Inspection and Movement

Hasan YENİDOĞAN^{a*}

^a Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Kilis / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1248-4984

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 9 Ocak 2021

Kabul tarihi: 20 Mayıs 2021

Anahtar Kelimeler:

Selçuklular,
Sefer,
Organizasyon,
Ordu,
Savaş

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 9, 2021

Accepted May 20, 2021

Keywords:

Seljuks,
Expedition,
Organization,
Army,
War

ÖZ

Selçuklular, 431/1040 yılında bölgenin en güçlü ordusuna sahip olan Gaznelilerle yaptığı Dandanakan Savaşı'nı kazanınca bir devlet haline gelmiş ve kısa bir süre içerisinde genişleyerek Anadolu'dan Umman Denizi'ne, Kafkaslardan Hindistan ve Çin sınırına kadar olan alanı hakimiyeti altına almışlardır. Selçukluların kısa sürede büyük bir coğrafyayı kontrol altına almasının arkasında yatan asıl unsurun sefer organizasyonu olduğu çok açıktır. Çalışma sefer organizasyonunun önemli bir aşaması olan askerlerin toplanması, teftişi ve harekete geçişini kapsamaktadır. İlk bölümde askerlerin ağırlıklı olarak nerelerden temin edildiği ele alınmış ve devletin farklı noktalarına dağıtılmış ordunun nasıl toplandığına değinilmiştir. Bununla birlikte Selçuklu sultanları için büyük öneme sahip olan ordunun teftişi meselesi anlatılmış ve son olarak da kimi zaman on binleri bulan Selçuklu ordularının hangi düzen içerisinde harekete geçtiği üzerinde durulmuştur.

ABSTRACT

When the Seljuks won the battle of Dandanaqan in 431/1040 against the Ghaznavids, who had the strongest army in the region, became a state and in a short time captured the area from Anatolia to the Arabian Sea, from the Caucasus to the border of India and China. It is very clear that the main factor behind the Seljuks' taking control of a large geography in a short time was the campaign organization. The paper includes the gathering, inspection and mobilization of soldiers, which is an important stage of the campaign organization. In the first part, where the soldiers were mainly procured from, and how the soldiers distributed to different points of the state were gathered were discussed. In addition, the issue of the inspection of the army, which was of great importance for the Seljuk sultans, was discussed, and finally, the order in which the Seljuk armies, sometimes reaching tens of thousands, took action.

¹ Bu çalışma "Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Knowing how the expedition organization, which is one of the main dynamics of wars, is sometimes carried out by the armies that exceed hundreds of thousands, is of great importance in terms of understanding the cause of their victory or defeat. The factors that made an army successful consisted of many factors. Some of these can be listed as courage, organization, cheating and organization. The settlement of these factors as a war culture in the Seljuks corresponds to very ancient times. The sources report that the Turkish armies were successful in campaign organization in the VI. century as well as in the X. and XI. centuries. For example, the work named *Strategikon*, which mentions the military skills of the Turks living in the north of Iran and the west of the Black Sea, says that especially Avars are interested in military organizations and this makes them superior to other Turkish peoples in field wars.

The fact that no previous study has been done on the subject has led us to do this study. There are no archive records that have survived from the time of the Great Seljuks until today.

For this reason, Turkish, Persian, Arabic, Latin, Armenian and Syriac works, which contain information about the field of study, have been thoroughly used. Among the primary sources, works written in Persian and Arabic were of great importance in the completion of the study. This paper, in which the expedition organization in the Great Seljuk Army was examined, consists of the gathering of soldiers, preparing them for the expedition and taking action.

One of the biggest problems of the armies in the Middle Ages was the supply of soldiers, which numbered tens of thousands. The medieval Islamic world had developed the *iqta* system to solve this problem. *Iqta* is a system of land given to soldiers in return for their services. Majority of the Great Seljuk armies consisted of soldiers from the *iqtas*. The owner of the land, which was given as an allowance, had to keep some soldiers in his region and was obliged to participate in the expedition with the horses, supplies, weapons, tents, etc. needed for the expedition, in line with the orders of the sultans. Seljuks also had permanent soldiers kept in the palace. These soldiers were called *hassa troops*. Seljuk sultans distributed his soldiers to *iqtas* in different parts of the state. When the expedition time came, the soldiers would gather at the center determined by the decree written by the sultan. Most of the Seljuk soldiers came from the Khorasan region. The recruitment of the soldiers was taking place in a short time like a few months. The gathered army would be inspected on the day of the expedition to find out whether it was lacking. The institution responsible for the completion of the preparations of the army was called *dīvân-ı arz*. The head of this institution was called *'arz*. On the day of the expedition, sultans would do the inspection of the army together with *'arz*. Information such as the weapon, salary, testament and subsistence of the soldiers were recorded in the books called *defter-i 'arz*. Inspection work of the soldiers started in mid-morning and continued until the son. When the inspections of the soldiers were over, the army would act in an organization called the order of five, right, center, left, vanguard and back. The purpose of preferring the *order of five* was to enable this order to rapidly switch to a war order when faced with a sudden attack. In order for the army to act, the royal tent around which the soldiers gathered had to be mobilized first. The length of an army mobilized could reach approximately five kilometers. A vanguard unit would be sent in front of the army, doing a sort of intelligence task. After that, a unit responsible for the determination of the camping area, maintenance and safety of the roads set out. This unit would have removed all the obstacles that the army might encounter on the campaign route. The commander was taking precautions by changing the positions of the soldiers in case of any possible attack. During the march of the expedition, guards and *alemdars*, whose duty is to carry flags, hold big flags; *köses* (drums) placed on fast-moving camels and mules were played by musicians. It is understood that the absence of Seljuk era army registers or similar archive documents that have survived to the present day has made this study difficult to do so far. For this reason, the study is believed to fill a great gap in Seljuk military history research. In addition, the study is considered to be of great importance as it will guide researchers who will study the military structure of both Seljuk and other Turkish states in the future.

Giriş

Her dönemde olduğu gibi Büyük Selçuklu Devleti de kendi bağımsızlığı ve güvenliği için çok sayıda asker, modern teçhizat ve iyi hesaplanmış bir organizasyona ihtiyaç duymuştur. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Büyük Selçuklular, devlet kurmadan önce dahi büyük, nizami ve her türlü askerî teçhizatın mevcut olduğu bir orduya sahipti (er-Râvendî, 1985, s. 86-88; Zahîru'd-dîn-i Nîşâbü'rî, 2004, s. 5). Askerler ise düşmanla çarpışmaya girişmekten korkmayan, savaş sanatını iyi bilen, seferin zor şartlarına, tehlikesine ve evden uzak kalmaya alışık savaşçılardı. Ayrıca sultanlarına ve sahip oldukları olanaklara sıkı sıkıya bağlı olan askerler, bunu canları pahasına savunmakta kararlıydılar. Sultan da askerlerin rızasını almak için cömert davranıp hazînesinin kapısını açmakta, yani altınlarını ne zaman askerleriyle paylaşması gerektiğini iyi bilmekteydi. Meselâ Malazgirt Savaşı öncesinde Sultan Alparslan, asker toplanması için Tebrîz'e haber gönderdiğinde *dergâhın efendilerine* (hâcegân-ı dergâh/ خواجهگان درگاه) hazînelerin kapılarını açarak mümkün olduğu kadar *asker* (leşker-i icrâhâr/icrâhor/ لشکر دیوان عرض) temin etmelerini emretmişti. Asker toplama işiyle bizzat *dîvân-ı 'arz* (دیوان عرض) ilgilenirdi. Para ve mal, sultanların gücünü yansıtanın yanı sıra *asker toplamak* (leşker came kerden/ لشکر جمع کردن) için en önemli unsurdur. Gözü tok olan sultanların çevresinde son derece yiğit askerler toplanmaktaydı (Aristoteles, 2014, s. 48; Selçuk-nâme, 1999, s. 43; el-Ensârî, 1961, s. 72; Merçil, 1986, s. 188; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 1983, s. 279; Yûsuf Hâs Hâcib, 2020, s. 2057, 2058, 3005, 3006, 3007, 3008, 3031, 3032, 3033, 3046, 5460, 5461, 5462, 5463, 5464). Askerler sultandan razıysa devletin varlığı devam etmekte hatta sınırlar genişlemekteydi. Aksi durumda ise sultanın saltanatı kısa sürebilmekteydi.

Selçuklu orduları, sefere çıkmadan önce ihtiyaç duyulan asker sayısını belirlerken düşman askerinin savaş becerilerini göz önünde bulundururdu. Örneğin Hintlilere karşı temin edilen asker sayısı Deylemlilere karşı temin edilenin dörtte biri kadardı (el-Mâverdü, 1403, s. 271).² Doğru olan ise askerlerin sayıca çok olması değil tecrübeli olmasıydı. Büyük ordu değil, iyi silâha sahip ve deneyimli savaşçılardan oluşan bir ordu zafer getirebilmekteydi. Sayıca çok olan bir orduyu kontrol etmek de oldukça zordu. Ayrıca bir bozgun sonucunda dağılan büyük bir orduyu tekrar bir araya getirmek neredeyse imkânsızdı (Yûsuf Hâs Hâcib, 2020, s. 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340). Kaynaklar, büyük ordulara karşı küçük ve iyi organize edilmiş orduların üstün geldiğiyle ilgili çok sayıda anlatıya dikkat çekmektedir. Büyük Selçuklular zamanında buna en güzel örnek teşkil edecek savaş, şüphesiz Malazgirt Meydan Muharebesi'dir. Sultan Alparslan, bu savaşta elli bin kişilik ordusuyla üç yüz bin olduğu düşünülen Bizans ordusunu yenmekle kalmamış, İmparator Romanos Diogenes'i esir almıştı (el-Hüseynî, 1933, s. 51; Sevim, 1988, s. 58).

İlk Müslüman Türk devletlerinden olan Karahanlı ve Gazneli sarâyında özel olarak yetiştirilen daimî askerî birliklerin olduğu bilinmektedir. Askerî terminoloji olarak bu askerlere *hassa* denilmekteydi. Gazne Devleti askerî teşkilatıyla arasında büyük benzerlik gösteren Selçuklularda da *hassa* birlikleri mevcuttu (İbn Bîbî, 2014, s. 410; Özcan, 2016, s. 542-543).³

² Hazar Denizi'nin dağlarında yaşayan Deylemliler IV. yüzyılda güçlendikten sonra İran'ın birçok bölgesine dağılmışlardı. Savaşçı bir toplum olduklarından birçok devletin ordusunda görev yapmışlardı. İran'da kurulan devletlerin dışında Mısır ve Fatımi devletlerinde istihdam edildiler. Deylemlilerin şöhreti muhtemelen piyade savaşlarında olmuştur ancak bu onların iyi süvari savaşçıları olmadığı anlamına gelmemektedir. Bkz. Milani, 2015, s. 126-131.

³ Türkiye Selçuklu Devleti'nde sarâyda bulunan askerlere müfaride-i halka-i hâs, dergâhın kölelerine (guleman-ı dergâh) ve saltanat muhafız görevlilerine mulazimân-ı yatak-i hümâyün denirdi. Bunlar devamlı sarâyda bulunurdu. Bkz. İbn Bîbî, 2014, s. 410.

Bu birlikleri meydana getiren askerlere *gulâm* adı verilmekteydi. Gulâmlar ise esir alınan kişilerden veya kölelerden meydana geliyordu. Büyük Selçuklu sarâyında hizmet veren bu askerlere *gulâman-ı sarây* veya *gulâman-ı dergâh* adı verilirdi. Seçkin sarây birliklerinin adına ise *müfârîde* (مفاردة) denilmekteydi. Ordunun büyük bir kısmını oluşturan gulâmlar, özellikle Türklerin yaşadığı yörelerden temin ediliyordu. Meselâ Batı Türkistân, Türk köle ticaretinin yapıldığı merkezlerden biriydi. En makbul ve en pahalı köleler buradan diğer bölgelere sevk edilmekteydi. Türkistân'ın kapısı konumunda olan Fergâna, Türk kölelerin satıldığı merkezlerdendi. Horâsân, özellikle de Horâsân şehirlerinden olan Gûr, köle ticaretinin yapıldığı bölgelerden biriydi. Buralardan alınan köleler Sicistân veya Herât Bölgesi'ne getiriliyordu. Azerbaycan, Ermenistan ve Arrân bölgeleri de her türden köle ticaretinin yapıldığı yerler arasındaydı ("Hudûdü'l-'âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib", 1982, s. 101-102, 112, 164; el-İstahrî, 1927, s. 281-282; İbn Havkal, 1996, s. 384-385; Kerîmüd-dîn Mahmûd Aksarâyî, 1999, s. 126).

Büyük Selçuklu ordusundaki hassa askerlerinin farklı etnik kökene sahip olmasına ihtimam edilmekteydi. Savaş zamanı geldiğinde bu askerler tam teçhizâtı bir şekilde sefere katılırdı. Kaynaklar, Bizans ordusu harekete geçtiğinde Sultan Alparslan'ın yanında sayısı on beş bini bulan hassa birliklerinin olduğunu aktarmaktadır (Ali Beyyümî, 2005, s. 32; el-Bündârî, 1889, s. 38; el-Bündârî, 1943, s. 37; Kemâlüddîn İbnü'l Adîm, 2014, s. 26, 27).⁴ Bu bilgiden yola çıkılarak Alparslan zamanında hassa ordusunun sayısının en az on beş bin olduğu yorumlanabilir, fakat sarâyda özel olarak yetiştirilen bu hassa birliklerinin hazîne oluşturacağı masraf dikkate alındığında zikredilen rakamın tamamının hassa birliği olduğu konusunun tartışmalı olduğu anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklu ordularının asıl kısmını iktâ sisteminden gelen askerler oluşturuyordu. İktâ sahibi, elde ettiği arazi karşılığında bir miktar asker bulundurmaya zorunda olduğu gibi sultanların emri doğrultusunda sefer için ihtiyaç duyulan at, erzak, silâh, çadır vb. şeylerle sefere iştirak etmekle mükellefti (Kucur, 2002, s. 48; Demirci, 2002, s. 45; Göksu, 2009, s. 92). Ayrıca sefer güzergâhı üzerinde bulunan iktâlar, ordunun ihtiyaç duyduğu et, ekmek, su ve yem gibi temel ihtiyaçları sağlayarak lojistik destek vermekteydi.

Hassa birliklerinde olduğu gibi iktâlardaki askerler de farklı milletlerden bir araya gelen savaşçılardan oluşabiliyordu. Gürcü, Fars, Kürt, Arap ve Deylemliler bu kabilelerden bazılarıdır. Arslan Besâsîrî ile mücadele içerisinde olan Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ve Irak Amîd'ine mektup yollayarak askerleriyle birlikte kendisine katılmalarını emretmiş, kendisi ise zaman kaybetmeden Türk, Deylemliler, İranlı ve Kürtlerden oluşan ordusunu teftiş ettikten sonra harekete geçmişti (Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 116; İbnü'l Adîm, 1989, s. 1; İbnü'l Esîr, 1987, s. 422; Nizâmu'l-Mulk, 1996, s. 155, 157; Nizâmu'l-Mulk, 1999, s. 71, 72; Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 27; Terzi, 1996, s. 178-184, Bayındır, 2020, s. 224-228).⁵

⁴ Ahmed b. Mahmûd, Sultan'ın yanında sadece yedek atlarıyla birlikte dört bin süvarinin olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 94.

⁵ Gazne ordusu kimi zaman Hindu, Tacik, Türk, Kürt ve Araplardan oluşuyordu. Bkz. Beyhakî, 1940, s. 7, 523. Türkiye Selçuklu ordusunda Türk, Frenk, Gürcü, Uc, Rum, Rus, Arap ve diğer milletlerden askerler mevcuttu. Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da devlete tabi beldelerden asker temin edilmekteydi. Sultan Rukneddin Süleymanşâh, Gürcistan'a sefere çıkmak istediğinde kardeşlerine, yakınlarına ve meliklerine fermanla birlikte haberciler ve elçiler göndererek onlardan savaşa hazır olmalarını istemişti. Türkiye Selçuklularında iktâlara bağlı sipahilere *sâkir-i kadîm* denilmekteydi. Bkz. İbn Bîbî, 2014, s. 101, 135, 388, 412, 495.

Ahmed b. Mahmûd, Alparslan zamanında hassa ordusuyla birlikte iktâlardaki Türk ve diğer etnik unsurlardan oluşan savaşçıların tamamının dört yüz bin olduğunu ifade etmektedir. Melikşâh zamanında devletin sınırları Horasan, Mâverâünnehir, Kâşgar, Balâsâgun, Hârezm, Nimruz, Irak, Irakeyn, Fars, Kirmân, Taberistân, Azerbaycan, Arrân, Ermenistan, Antakya ve Kudüs'e kadar genişlemiştir. Nizâmu'l-Mulk, devlete bağlı asker sayısının dört yüz bin olduğundan bahsederek Ahmed b. Mahmûd'un aktardığı asker sayısının Melikşâh zamanında da devam ettiğini düşünmemizi sağlamakta lakin dönem şartları ele alındığında dört yüz bin gibi devasa olarak adlandırılabilir bir ordunun varlığından bahseden müelliflerin rakamı abarttığı düşünülmektedir. er-Râvendî, Melikşâh'ın isimleri dîvân defterlerinde kayıtlı kırk beş bin süvariye sahip olduğunu ve bunların nafakaları hazır bulunsun diye memleketin farklı noktalarında bulunan iktâlara dağıttığını aktarmaktadır (Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 108; er-Râvendî, 1985, s. 131; er-Râvendî, 1999, s. 128; Nizâmu'l-Mulk, 1996, s. 232; Nizâmu'l-Mulk, 1999, s. 120). Reşîdü'd-dîn Fazlullâh ise bu rakamın elli bin olduğunu söylemektedir (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 1983, s. 293). XI. yüzyılın ortalarında Selçuklulara başkentlik eden ve XVI. yüzyılda İran'ın en büyük şehri olarak kabul gören İsfahân'ın nüfusunun üç yüz bin olduğu düşünüldüğünde er-Râvendî ve Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın vermiş olduğu rakamların daha makul olduğu görülmektedir (Özgüdenli, 2000, s. 500-501).

Kaynaklar vezîr, emîr ve şihne gibi devlet erkanına mensup kişilerin de kendilerine ait birliklerinin olduğuna dair bilgiler ihtiva etmektedir. Örneğin Selçuk-nâme'de Nizâmü'l-mülk'e ait yirmi binden fazla askerin olduğu bilgisi mevcuttur (Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 15).

Selçuklu sultanları, sefer zamanı geldiğinde elçiler aracılığıyla gönderdiği fermanla memleketin farklı noktalarında bulunan emîrleri askerleriyle birlikte bir merkezde topluyordu. Malazgirt Savaşı öncesinde Artuk, Saltuk, Mengücek, Danişmend, Çavlı ve Çavuldur gibi emîrler on bin süvari ve beş bin tecrübeli piyadeyle birlikte Sultan Alparslan'ın ordusuna katılmıştı (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 1983, s. 279). Ayrıca Sultan Alparslan, büyük bir orduyla Merv'e doğru harekete geçtiğinde, Hûzistan Hâkimi Melik Hezâresb'e Merv harekâtı öncesinde ordusuyla kendisine katılmasını emretmişti (Mîrhând, 2006, s. 3166; Mîrhând, 2015, s. 106).

Devletin asker temin ettiği yerlerden biri de sefer güzergâhı üzerinde bulunan beldelerdi. Buralarda dağınık halde bulunan askerler orduya katılabilmekteydi. Hareket halindeki orduya katılan asker sayısı kimi zaman üç veya dört bini bulabiliyordu. Bu askerlere *haşer* (حشر) adı verilirdi (Cüveynî, 1911, s. 144; Mîrhând, 2006, s. 3138; Urfalı Mateos, 2000, s. 161). Özellikle gayrimüslim devletler üzerine sefere çıkıldığında orduya katılan haşer sayısında artış görülürdü çünkü Müslümanlar, gayrimüslimlere karşı savaşmayı farz görmekteydi. Eğer kâfirler Müslüman beldelerine saldırırsa *umuma çağrı* (نفير عام) yapılır; böylelikle İslâm için savaşmaya gelen gönüllü askerler *ücret veya maaş* (علوفه و مرسوم) gözetmeksizin orduya katılırdı (Fahr-i Müdebbîr, 1967, s. 399; Mîrhând, 2006, s. 2035; Mîrhând, 2015, s. 111). Buna ne güzel örnek teşkil edecek savaş Malazgirt Meydan Muharebesidir. İran'dan gelen birliklerin dışında Malazgirt'e yakın olan Diyarbakır, Urmiye, Hoy ve Mûsul yöresinde yaşayan Kürtlerden oluşan on bin kişilik atlı birlik sultanın ordusuna katılmıştı (Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 94; Carey, 2012, s. 140; Friendly, 1981, s. 174; Hillenbrand, 2007, s. 69). Çevre beldelerden orduya katılma işinin savaş sonrasında da devam ettiğine dair kaynaklarda bilgiye ulaşmak mümkündür. Meselâ er-Râvendî, Selçuklu ordusunun Dandanakan'da Gazneli Mes'ûd'un ordusunu yendiğinde Horasan civarındaki sivil savaşçıların Selçuklu ordusuna katıldığını ifade etmektedir (er-Râvendî, 1985, s. 102). Ayrıca ordu, asker sıkıntısı çektiği zamanlarda halkın sefere katılımını arttırmak için zora başvurulduğuna dair örneklerle rastlamak mümkündür (İbnü'l Adîm, 1989, s. 164).

Büyük Selçuklu ordusunun savaşçı unsurlarının neredeyse tamamı atlı birliklerden oluşuyordu. Savaş zamanı ülkenin her yerinden asker talep edilse de asker toplanan yerlerin yoğunluğu bölgeye göre değişiklik göstermekteydi. Ana kaynaklardan hareketle asker temin edilen bölgelerin yoğunluğu tespit edilmiş ve bu yerlerin başında Horasan'ın geldiği anlaşılmıştır. Büyük Selçuklu ordularının asker temin ettiği yerlerden bazıları şunlardır: Sultan Alparslan, 457/1064-65'te Fars ve Türklerin dışında Kuhistân'dan Sicistân'a kadar olan yerlerden asker toplayarak Ermenistan üzerine harekete geçmişti (Urfalı Mateos, 2000, s. 118). Malazgirt Savaşı öncesinde Sultan, karısını ve Nizamü'l-mülk'ü ağırlıklarla birlikte Tebrîz'e (veya Hemedân'a) gönderdiğinde Vezîrine buralardan hızlıca asker toplayarak arkasından göndermesini emretmişti (Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 169; İbnü'l Cevzî, 2014, s. 99). Sultan Melikşâh, 491/1098'de İsfahân'dan Buhârâ'ya doğru harekete geçtiğinde Horasan'a kadar her şehirden asker toplamıştı (İbnü'l Esîr, 1987, s. 154). Sultan Sencer, Hitâyîlilerin Semerkant'a ilerlemesinden rahatsızlık duyup derhal büyük bir ordu meydana getirmek için Horasan, Sicistân, Gûr, Gazne, Mâzenderân ve diğer bölgelerin hakimlerine haber yollayarak kısa bir süre içerisinde yüz bin kişilik bir ordu toplamıştı. Bu ordunun teftişi altı ay sürmüştü (İbnü'l Esîr, 1987, s. 83; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 1983, s. 310; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2010, s. 151). Bağdat ve Halep de Selçukluların asker temin ettiği önemli bölgeler içerisindeydi. Buna en güzel örnek Irak Selçuklu Meliki Mes'ûd (1134-1152) idi. Bağdat onun için adeta bir asker deposuydu ve Sultan, buradan ihtiyaç halinde binlerce askeri kısa sürede teşkil edebilecek olanağa sahipti (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 93-94).

Ordunun Toplanması

Büyük Selçuklu Devleti ordusu istisnai durumlar dışında kış aylarında sefere çıkmadığından askerler memleketlerine gönderilir, emîrler ve kumandanlar ise dergâhta sultanla birlikte bahar için yapılacak hazırlıklar üzerine istişare ederlerdi. Aşırı sıcaktan ve sivrisinekten kaynaklı oluşacak rahatsızlıklardan ötürü yaz aylarında da sefere çıkmak sakıncalı görülürdü. Selçuklu askerlerinin mizacı da sıcak hava koşullarına uygun değildi. Ayrıca büyük ordular yaz mevsiminde su bulmakta sıkıntı yaşayabilmekteydi (İbn Bîbî, 2014, s. 190; Nicolle, 1994, s. 24). Kaynaklar seyrek de olsa kış aylarındaki zorunlu seferlerin varlığına dikkat çekmektedir. Örneğin 451/1058-59'da Sultan Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî'nin Mûsul'daki gücünü kırmak için mevsim kış olmasına rağmen harekete geçmişti. Ayrıca Sultan Sencer 551/1115-56'da Gazne üzerine sefere çıktığında mevsim kıştı. Ordu, bu seferde erzak ve yem bulma konusunda zorluk çektiğinden şikâyet etmeye başlamış lakin Sultan, kararından vazgeçmeyerek şiddetli soğuğa bakmadan Gazne üzerine harekete geçmişti (Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 48; Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 47).⁶

Ordular çoğunlukla bahar mevsimi geldiğinde sefere çıktığından Selçuklu sultanları, bahar yaklaşınca memleketin her noktasına dağıtılmış askerlere habercilerle *menşur* (pervâneği)⁷ yollayarak savaş için hazırlanmalarını ve belirtilen süre zarfında ana orduya katılmalarını emrederdi.⁸ Ordunun toplandığı alana genellikle Türkçe *terilgü yer* deniliyordu (Genç, 2002, s. 204).⁹ Savaşa iştirak edecek kumandanlardan, kuşatma veya *meydan savaşına*

⁶ Kış mevsimine denk gelen seferlere dair örnekler için bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 2000, s. 137-39; Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 116.

⁷ Büyük dîvânda bulunan arazi defterlerinde hâs ve iktâyâ ait tevcihatı yapan ve buna dair menşûrla beratları hazırlayan mühim bir dairenin reisine pervâneci, bu berat ve menşûrlara da pervane denmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, 1998, s. 95.

⁸ Askeri birliklerin bir araya gelerek toplanmasına *çuğlandı* denmekteydi. Bkz. Kâşgarlı Mahmûd, 2005, s. 243.

⁹ *Dîvân-i Lugâti't-Türk'te* geçen *bodun terildi* sözü halk toplandı anlamına gelmektedir. Bkz. Kâşgarlı Mahmûd,

(جنگ مصاف) uygun teçhizât veya mancınık gibi savaş araçları da talep edilebilmekteydi (Beyhakî, 1945, s. 573; İbn Bîbî, 2014, s. 126, 162, 295, 310, 316, 491; İbnü'l Esîr, 1987, s. 401; Mîrhând, 2006, s. 3123, 3149).

Ülkenin farklı noktalarından harekete geçen birliklerin bir veya iki ay gibi kısa bir süre içerisinde toplanması mümkündür. Saltanat çadırının kurulduğu meydanda biriken askerler, sultanın kendilerine verdiği görevlerin yazılı olduğu fermanı beklerdi (İbn Bîbî, 2014, s. 210, 295, 310; Nizâmu'l-Mulk, 1996, s. 171, 557).

Sultan, ordu toplanırken vezîrine gerekli tüm hazırlıkların tamamlaması emrini vermekteydi. Meselâ Sultan Melikşâh, Mısır seferine çıkma kararı verdiğinde vezîri Nizâmü'l-mülk'e *orduyu hazırla* (استعداد لشکر کن) demişti (Cûzcânî, 1963, s. 254). Ordunun sefer sırasında ihtiyaç duyacağı her şey görevli kişilerce hazır hale getirilirdi. Ülkenin her yerinde güvenliğin tahsisi için askerler görevlendirilir ve tedbirler alınırdı (Mîrhând, 2006, s. 2913).

Ordunun motivasyonunu arttırmak adına savaşın başarıyla sonuçlanması halinde askerlere para, mal, mülk veya iktâlar verileceği vaat edilirdi (İbn Bîbî, 2014, s. 322). Örneğin Sultan Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî ile mücadele ederken askerlerinin bir kısmının düşman safına geçtiği haberini alınca ordusuna mal, para ve silâh dağıtarak aynı sorunla bir daha karşılaşmamak için askerlerini motive etmişti (Sibt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 27).

Ordunun asker toplama sürecinin savaş alanına ulaşılan kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Harekete geçen ordu, diğer birliklerin kendisine yetişmesi için bir ribâtta gerekirse birkaç gün bekler ardından yoluna devam ederdi (Beyhakî, 1940, s. 122-123; Beyhakî, 2019, s. 101). Düşmanın zayıf olduğu düşünüldüğü zamanlarda askerlerin toplanması ve hazırlıkların tamamlanması işleri hızlandırılır ardından düşman ordusunu kendi topraklarında yenmek için derhal harekete geçilirdi. Tam tersi durumlarda ise ordunun güvenliği sağlandığı sürece düşmanın karşısına çıkmakta acele edilmez; strateji, taktik ve hileden mümkün olduğu kadar istifade edilirdi (el-Ensârî, 1961, s. 78). Sultan Alparslan, Malazgirt Savaşı öncesinde savaş meclisi üyeleriyle yaptığı toplantı neticesinde savaşın üç gün ertelenmesi ve bu süre zarfında ordunun hazırlıklara devam etmesi kararını almıştı (Mîrhând, 2006, s. 3157).

Sefer yürüyüşüne devam eden Selçuklu orduları düşmanla karşılaşmaya beş günlük bir mesafe kaldığında ordu tekrar gözden geçirilir ve askerler her an savaş olacaktı gibi beklerdi (Aristoteles, 2014, s. 51).

Ordunun Teftişi

Ordunun sefer için gerekli hazırlığının tamamlanıp tamamlanmadığını, sefer sırasında askerler için kıyafet, silâh, gıda; hayvanlar için ise yem, su ve diğer maddelerinin eksiksiz olup olmadığını kontrol eden dîvâna günümüzdeki Savunma Bakanlığına denk gelen *dîvân-ı 'arz* (ديوان عرض) denilmekteydi. Bu dîvânın başındaki kişiye *'arız* (عارض), *emîr-i 'arız* (امير عارض), *emîr-i 'arz-ı leşker* (امير عرض لشکر), *'arz-ı el-ceyş* (عرض الجيش) ve *sâhib-i dîvân-ı 'arz* (صاحب ديوان عرض) adı verilmişti. Ordunun teftiş edildiği zamana ise *vakt-i 'arz* (وقت عرض) deniyordu. Askerlerin silâh, maaş, vasiyet ve iaşesinin kayıt altına alındığı defterler vardı. Birçok bilginin kaydedildiği bu defterlere Farsça *defter-i 'arz*, *defter-i 'arz-ı haşem* (دفتر عرض حشم), *cerîde-i 'arz* (جريدة عرض) veya Türkçe *bitig* denmekteydi (Beyhakî, 1940, s. 523; el-Bündârî, 1889, s. 62, 100, 137; el-Hôyî, 2018, s. 93; Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, 1983, s. 433; Kâşgarlı

Mahmûd, 2005, s. 190-191; Kerîmüd-dîn Mahmûd Aksarâyî, 1999, s. 17; Klausner, 1973, s. 18; Mercan, 2013, s. 56; Merçil, 1975, s. 230; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 1983, s. 279).

Teftiş günü gelmeden bir gün önce ordunun motivasyonunu arttırmak adına ziyafet düzenlenir, ordunun ileri gelenlerine hil'atler giydirilir ve hediyeler verilir (Beyhakî, 1319/1940, s. 495). Hil'at giydirilen kişiler sultanın huzuruna gelip saygılarını sunarak oradan ayrılırdı.

Hareket gününe gelindiğinde intizam içerisinde geçit töreni düzenlenir, bu sırada ordunun teftişi gerçekleşirdi (Beyhakî, 2019, s. 448). Selçuklu sultanları, askerlerin sefer sırasında herhangi bir eksiğinin olmadığından emin olmak için teftiş vaktinde 'arız ile birlikte orduyu teftiş ederdi (İbn Bîbî, 2014, s. 282). Malazgirt Savaşı öncesinde ordunun son hazırlıkları tamamlanırken Sultan Alparslan, 'arızla birlikte orduyu teftiş etmişti (İbnü'l Adîm, 1989, s. 16; Mîrhând, 2006, s. 3162; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 1983, s. 279).¹⁰

İşini titizlikle yapan 'arız, ordunun anası ve babası sıfatındaydı, yani sefere çıkan ordu gücünü 'arızdan alıyordu. 'Arız, bu hususa oldukça dikkat eder ve askerlerin kendisine düşman olmasından kaçınırdı. Askerlerin sevgisini kazanan 'arıza herkes sevgi ve sadakat beslerdi. Eğer tam tersi olur da 'arızla sorun yaşanırsa askerler ilk önce ondan gönül bağlarını koparmakta sonra da ordunun çıkarlarını tehlikeye atabilmekteydi (Fahr-i Müdebbîr, 1967, s. 277).

Büyük Selçuklu ordularının teftişi şöyleydi:

Sultan ve 'arız, sultanın önünde dizilen orduyu sol kanattan teftiş etmeye başlar ardından merkez ve sağ kanadı teftiş ederdi. 'Arız, askerlerin tamamını görebilmek için yüksek bir yere çıkardı. Kumandanlar; askerlerin, atların, silâh ve savaş aletlerinin kolaylıkla teftiş edilmesi için ön kısımda durarak 'arıza yardımcı olurdu. Teftiş sırasında askerlerin saçlarının bağlı, tırnaklarının ise uzun olmasına dikkat edilirdi; böylece düşman kuvvetlerinin savaş sırasında uzun olan Selçuklu askerlerinin saçını eline dolamasının önüne geçilmekte ayrıca yeri geldiği zaman dişler ve uzun tırnaklar savaş aleti olarak kullanılabilirdi.

Teftiş başlamadan önce din adamları ile birlikte herkes Allah'ın ismini zikreder ardından teftiş edilen her şey 'arız defterine (defter-i 'arız) kaydedilirdi. 'Arız defterine kaydedilen şeylerden biri diğeri de cesur, korkusuz ve atılgan askerlerin helallikleriydi. Teftiş sırasında görünüşü ve teçhizatı belirli standartların altında olanlar ordu kayıt defterinden silinir, yani ordudan çıkarılırdı. Merkez, sağ, sol kanat teftiş edildikten sonra yardımcı birlikler ve bölge halkından toplanan askerler teftiş edilir, ihtiyaç duyulan bilgiler 'arız defterine kaydedilirdi. Teftiş sırasında orduya kimlerin önderlik edeceği ve askerlerin hangi konumda yer alacağı önem arz eden konulardan biriydi çünkü oluşturulan düzen aynı zamanda harp düzeniydi. Teftişin devamında sırayla rütbeli komutanlar, bayrağı ve sancağı olmayan emîrlerin askerleri, farklı milletlerden birlikler ve kumandanlar teftiş edilerek deftere kaydedilirdi. Savaşmayı bilmeyenler ve geri hizmette bulunan memurlar bahşiş ve iâşe alma umuduyla fedakârlık yapacaklarını belirterek orduya katılırdı.

Geçit töreni sırasında emîrler, vezîr ve devlet erkânı bütün ihtişamıyla sultanın önünde saf saf dizilir (çerig tüzme) ardından silâhlarıyla donatılmış askerler iki bin kişiden oluşan *taburlar* (fevç/فوج veya gerdân/گردان) halinde sultanın önünden geçerdi. Her bir tabur sultanla arasında belirli bir mesafe bırakarak teftişin yapıldığı meydana gelir ve atlarından inerek yeri

¹⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, Malazgirt Savaşı'nda teftiş edilen askerlerin *athl* (ecnâd/اجناد) ve *piyade* (reccâle/رجاله) birliklerinden oluştuğundan bahsetmektedir. Bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 1983, s. 279; Göksu-Güneş, 2010, s. 114-15.

öperdi. Bunun üzerine sultanın yanında bulunan biri verilen selamın kabul edildiğini belirten bir işaret yaptıktan sonra askerler tekrar yeri öper ve atlarına binerek oradan ayrılırdı. Geçiş işini tamamlayanların yerini bir sonraki birlik dolduruyordu. Bu sırada sultana atların ve askerlerin ihtişamı övgülerle anlatılır, gazi ve serhenglere iltifatlarla bulunulurdu. Ordunun en önünde her zaman heybetli askerler ve öncüler yer alıyordu. Ordudan ayrı hareket edecek birlikler diğerlerinden farklı olarak tabur tabur törene katılırdı. Kuşluk vakti *kös* (كوس), *tabl* (طبل) ve *bûg* (بوق) çalınır naralar atıldıktan sonra harekete geçen saltanat alayı büyük bayraklı, kalkanlı ve mızraklı sarây köleleri, birçok yedek at, develer, piyadeler, tam silâhli gulâmlar ve diğer birlikler teçhiz edilmiş bir halde sultanın önünden geçerken çavuşlar (serhengler) yeri öperdi. Kimi zaman bölge halkı geçit törenini izlemek için meydanda hazır bulunurdu. Geçit töreni çoğunlukla öğlen vaktine kadar devam ediyordu. Büyük emîrler, kumandanlar ve devlet erkânı sultanın ve ileri gelen komutanların huzuruna çıkınca teftiş süreci sona ermekteydi.

Teftiş sırasında askerlerin huzurunda orduyla ilgili detayların anlatılmasından imtina edilirdi. Askerlerin sayısı herkesin içerisinde sultana söylenmezdi çünkü ordu içerisinde varlığı muhtemel olan casuslar edindikleri bilgileri düşmana yetiştirebilmekteydi (Abû'l Ferec, 1999, s. 300; Beyhakî 1940, s. 7, 37-38, 281, 338-39; Beyhakî, 1945, s. 657; Beyhakî, 2019, s. 32, 264-65, 463, 624; Fahr-i Müdebbîr, 1967, s. 276-79, 473; Kâşgarlı Mahmûd, 2005, s. 612; Köymen, 2001, s. 186; Mîrhând, 2006, s. 3136; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 1983, s. 279; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2010, s. 114-115).

Hazırlıkların Bitmesi ve Harekete Geçiş

Türk orduları sağ, merkez, sol, öncü ve geri olmak üzere adına *beşli düzen* denilen bir organizasyon içerisinde harekete geçmekteydi. Bu beşli düzen sağ kanat, sol kanat, merkez, öncü ve geri birliklerinden oluşuyordu. Kaynaklar üzerinde yapılan incelemeler neticesinde Büyük Selçuklu ordularının da bu düzeni alarak sefer yürüyüşüne çıktığı sonucuna varılmıştır. Beşli düzenin tercih edilmesindeki maksat ise ani bir saldırıya maruz kalan orduların hızla savaş düzenine geçmesiydi. Selçuklular, sefere çıkmadan önce ordunun sağ kanat, sol kanat, öncü ve geri cenahın kumandanlarını tespit eder, sonra muntazam bir düzen içerisinde harekete geçerdi. Merkezde bulunan sultanın alayına *kevkebe-i sultân* (كوكبة سلطان) denilirdi (Fehîm, 1983, s. 166; İbn Bîbî, 2014, s. 211, 283; Koca, 2005, s. 121; Mîrhând, 2006, s. 3237).

Ordunun motivasyon olarak hazır hale gelmesi için harekete geçiş tarihi, müneccimlerin yıldız falına bakarak tespit ettiği en uygun gün dikkate alınarak belirlenirdi. Örneğin Tuğrul Bey, Ağustos 1058-59'da Mûsul'a doğru harekete geçtiğinde halifenin bir adamı Sultan'ın yanına hediyelerle gelerek yıldızlar yoluyla aldığı habere istinaden ordunun 2 Eylül günü harekete geçilmesinin uygun olacağını söylemişti (Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 47).

Gelebilecek tehlikeleri bertaraf etmek için organize olmak Selçuklu orduları için hayati bir önem taşıyordu. Savaş konusunda deneyimli komutanlar eksikler tamamlanmadan, zırhlar giyilmeden, süvariler atlarına binmeden, askerlerin görev dağılımı bitmeden ve ağırlıkların nakil işi tamamlanmadan ordunun harekete geçmesine izin vermezdi. Hazırlıklarını tamamlayan ordu, kumandanın komutuyla sırayla yola çıkmaktaydı.¹¹

Ordunun harekete geçmeden önce dikkat etmesi gereken hususların başında süvarilerden oluşan bir öncü birliğin önden gönderilmesi gelirdi. Bu öncü birliğine Türkçe bir kelime olan *yezek* (يزك) adı verilmişti. Öncülerin öncüsü olarak adlandırılan birlikler yezekin

¹¹ Türkiye Selçuklu Devleti'nde sultanın emriyle sefere çıkan ordunun başındaki kumandana *melikü'l-ümerâ* denmekteydi. Bkz. Taneri, 1977, s. 37.

önünden keşif kolu olarak gitmekteydi. Askerlerin hiçbir koşulda öncülerin önüne geçmesine izin verilmezdi. Eğer bu gerçekleşirse düşman ordusu cesaret kazanmakta ve düzeltilmesi imkânsız sonuçlar ortaya çıkabilmekteydi. Önden öncü birliğinin ilerlemesi, güzergâh üzerindeki bölgeler ve düşman hakkında bilgi sahibi olma imkânı veriyordu. Komutan, öncüler tarafından kendisine gönderilmesi gereken rapor geciktiğinde veya bölge hakkında kuşkuya düştüğünde bilgi toplamak için birilerini görevlendirirdi. Bu görevliler, kumandanın dikkat ettiği hususları içeren bir rapor hazırlayarak en kısa sürede ona ulaştırmakla mükellefti. Eğer gönderilen rapor bir tehlikeyi işaret ediyorsa korkuya düşmekten kaçınılırdı çünkü bu durum ordunun tamamının rehavete kapılmasına neden olabilmekteydi.

Öncü birliğinden sonra ordu içerisinde cesur, ileri görüşlü ve yollar hakkında uzman olan kişilerden seçilerek oluşturulan bir birlik kamp alanının tespiti, yolların elverişli hale getirilmesi, taşların toplanması, ağaçların kesilmesi, köprülerin inşa edilmesi, nehirlerin geçilmesine engel teşkil edecek şeylerin ortadan kaldırılması ve benzeri diğer sorunların çözüme kavuşturulması için yola çıkmaktaydı. Özellikle yol üzerinde bulunan taşların temizlenmesi atların hareket kabiliyetini artıracığından önem arz ediyordu. Güzergâh üzerindeki yolların elverişli hale getirilmesi ordunun rahatlamasını sağlanmaktaydı. Aksi hâlde ise yol üzerinde karşılaşılabilecek sorunlar hareket halindeki ordunun gevşeyerek varılması planlanan yere gecikmeli ulaşmasına neden olmaktadır.

Ordunun harekete geçmesi için ilk olarak askerlerin etrafında toplandığı saltanat çadırının göğe yükselen bayraklarıyla birlikte harekete geçmesi gerekiyordu. Saltanat çadırı bir emîr başkanlığında çavuşlar, ileri gelenler, cândârlar ve silâhdârlarla birlikte büyük bir törenle yola çıkmaktaydı. Sultanın başının üzerinde *çetr-dâr* (چتردار) adı verilen görevlinin taşıdığı siyah renkte bir *çetr* (چتر-چتر), yani saltanat şemsiyesi olurdu.¹² Çetr-dâr bir at üzerinde hâkimiyet alâmetlerinden biri olan bu şemsiyeyi taşırdı. Harekete geçen Sultan alayının güvenliğinden sorumlu muhafız birliğine *yortug* denilmekteydi. Bayrak, tuğ ve gürz gibi ağır silâhlarla donatılmış yortugun gerisinden, sultan alayı ilerlerdi. Sultanın bulunduğu merkez, hareket halinde dahi askerler tarafından çembere alınırdı. Büyük emîrler sultandan bir ok atımı (192 metre) mesafede saflar halinde sultanın atının hızıyla ilerlerdi. Kaynaklara göre harekete geçen bir ordunun uzunluğu yaklaşık olarak beş km'yi bulabilmekteydi. Böylesine uzun bir hattın düzen ve disiplininden sorumlu kişiler vardı. Bu kişiler çavuş (serheng) rütbesine sahip askerlerdi. Her birliğin kendisine ait bayrağı olduğundan birliklerin bulunması gereken pozisyonda yer alıp almadığı kolaylıkla tespit edilebilmekteydi.

Selçuklu orduları düşmanın pozisyonunu dikkate alarak ilerlerdi. Ordu, düşman askerlerine yakın bir mesafede ilerliyorsa askerler silâhlarını her an kullanmaya hazır bir hale gelir, ayrıca sancaklar ve bayraklar açılarak ilerlenirdi. Orduyla düşman arasındaki mesafe tehlike oluşturacak bir boyutta olmasa dahi askerler tedbiri elden bırakmazdı. Ordu, düşman topraklarından geçiyorsa dikkat çekmemek için küçük birliklere ayrılır ve farklı yollar üzerinden ilerlerdi. Yaşanabilecek olası tehlikelere karşı askerler yeri geldiği zaman kıyafet değişikliği yapar ve güzergâh olarak ticaret yollarını tercih ederdi. Düşman ordularının takibi altında bulunduğu zamanlarda ordu üç gruba ayrılabilirdi. Ayrıca kuşatma savaşı için yola çıkan Selçuklu ordusu strateji gereği birkaç gruba ayrılarak nehirden ve dağ yollarından

¹² Çetr, Türkiye Selçuklu ve Hârezmşâh sultanları tarafından da kullanılmaktaydı. Bkz. Selçuk-nâme, 1952, s. 20; İbn Bîbî, 2014, s. 104, 118, 252, 263, 283; Taneri, 1993a, s. 106; Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, 1972, s. 75. Çetr hakkında detaylı bilgi için bkz. Taneri, 1993b, s. 293-294.

geçerdi. Örneğin Hârezm üzerine harekete geçen Sultan Alparslan, ordusunu üç kısma ayırarak her birinin farklı bir yoldan ilerlemesini emretmişti

Düşman ordusunun bulunduğu coğrafya izlenerek de düşmanın pozisyonu hakkında bilgi edinmek mümkündü. Meselâ gök yüzünü kaplayan toz bulutlarından ağırlıkların ilerlemekte olduğu anlaşılıyordu. Toz bulutlarının alçak ama geniş bir alana yayılması piyadelerin yaklaştığına, küçük çapta çevreye yayılması ise düşman birliklerinin etrafa dağıldığına işaretti. Ayrıca ileri geri hareket eden küçük toz bulutları düşmanın kamp kurduğunun anlaşılmasını sağlamaktaydı.

Gelebilecek herhangi bir saldırı ihtimaline karşı kumandan, askerlerin pozisyonlarını değiştirerek önlemler almaktaydı. Örneğin önden gelebilecek bir saldırı ihtimaline karşı sol kanadın yarısı hareket halinde olan kademelerin önüne alınır, sağ kanadın yarısı takip edilen güzergâh üzerine yerleştirilir, merkez ise bunun gerisinde yer alırdı. Ayrıca sol kanadın yarısı merkezin gerisine yerleştirilir, sağ kanadın yarısı da geriye alınırdı. Eğer saldırının sağ kanattan gelme ihtimali varsa sağ kanat kademelerin önüne yerleştirilirdi. Bunların gerisinde merkez, merkezin gerisinde ise sol kanat yer alırdı. Saldırının sol kanattan gelme ihtimali olduğu durumlarda sol kanat kademelerin önüne alınır sonra merkez buranın gerisine yerleştirilirdi. Buranın gerisinde de sağ kanat bulunurdu. Eğer saldırının nereden geleceği bilinmiyorsa kumandan, keşif kolunu ve süvari birliğini ordunun her yönüne dağıtmayı tercih ederdi. Ayrıca kumandan askerlerin kendi kademesine geçmesini emreder, kendisi de ordunun ortasında yer alırdı.

Ordu hareket halindeyken kumandanların askerlere verdiği emrin derhal yerine getirilmesi büyük önem arz etmekteydi. Böylece birlikler, konak yerlerinde güvende olmakta ve her mesafeden düşmana karşı ortak hareket edebilen bir ordu izlenimi yaratmaktaydı.

Kumandan dar bir yol, dağ geçidi veya benzer koşullara sahip bir yolda ilerlemek durumunda kalırsa en gerideki birlik buradan geçene kadar bekler, en son kendisi geçerdi. Eğer kumandan bunu yapmazsa her bir asker kendisinin diğerlerinden öncelikli olduğunu düşünebilmekte ve böylelikle askerler arasında kafa karışıklığı yaşanarak anlaşmazlıklar ortaya çıkabilmekteydi.

Kumandan ordunun gerisini güvendiği, kendisiyle devamlı irtibat halinde olan ve emirlerini gerektiği gibi yerine getiren bir adamına bir grup askerle birlikte emanet ederdi. Bahsi geçen askerler, *artçıların* (leşker-i sâka/ لشکر ساقه) geri çekilmesini ve yavaşlamasını engellemeye çalışmakta, onlardan biri geri çekilirse veya ordunun gerisinde kalırsa bu durumu kumandana rapor etmekteydi. Böylece orduda düzen sağlanmış oluyordu (Aristoteles, 2014, s. 51; Selçuk-nâme, 1952, s. 20; Cüveynî, 1911, s. 111, 112, 114, 155; Cüveynî, 2013, s. 326, 327, 328, 357; el-Hüseynî, 1933, s. 57, 59; el-Ensârî, 1961, s. 43, 83-85, 89, 91; el-Hüseynî, 1999, s. 39, 41; Genç, 2002, s. 205; İbn Bîbî, 2014, s. 263, 283; İbnü'l Esîr, 1987, s. 367; Kâşgarlı Mahmûd, 2005, s. 597, 673, 688, 703; Kerîmüd-dîn Mahmûd Aksarâyî, 1999, s. 202; Koca, 2005, s. 42, 209; Köymen, 2001, s. 83; Mîrhând, 2006, s. 3166; Mîrhând, 2015, s. 106; Nicolle, 1986, s. 12; Sibt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 253; Sun-Tzu, 2008, s. 68).

Sefer yürüyüşü esnasında ağırlıkların korunması meselesi de Selçuklu orduları için hayati bir önem taşımaktaydı. Ağırlıklarla ordu arasındaki mesafe strateji gereği birkaç fersah olabilmekteydi.¹³ Güvenilir ve zeki bir askerın komutası altına verilen bir grup süvari, ağırlıkların güvenliğinden sorumluydu. Bunlar, ordu kamp kurduğunda veya harekete

¹³ Ebû'l-Fazl Muhammed Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 1324/1945, s. 569-571; Türkçe trc. Necati Lügal, s. 536, 537.

geçtiğinde hazînenin etrafını sararak kıymetli eşya ve paraları koruyordu; böylelikle düşman tarafından gelebilecek herhangi bir yağma tehlikesi veya güven teşkil etmeyen kişilerin ağırlıklara yaklaşması önlenmekteydi. Askerlerin dahi hazîneye yaklaşmasına izin verilmezdi. Askerler, hazîneye sadece ordu harekete geçtiğinde ve kamp alanında iken belirli bir mesafe yaklaşabiliyordu. Hazîne görevlileri ise bu kuralın dışında tutulurdu. Eğer ağırlıkları korumaktan sorumlu birileri yoksa düşman birliklerinin hazîneyi ele geçirmek için saldırı düzenlemesi muhtemel hale gelmekteydi (el-Ensârî, 1961, s. 91-92).

Sefer yürüyüşü sırasında muhafızlar ve görevi bayrak taşımak olan alemdarlar büyük bayrakları tutar, hızlı giden develer ve katırlar üzerine yerleştirilen *kösler* (كوس) (davul) *müzisyenler* (mutrîbân/مطربان) tarafından çalınırdı (Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 145; Beyhakî, 1940, s. 5, 172; İbn Bîbî, 2014, s. 239; Kâşgarlı Mahmûd, 2005, s. 225).¹⁴ Her bir devenin üzerinde biri sağda diğeri solda olmak üzere iki adet kös bulunurdu. Bu köslerin bazıları tunçtan (kös rûyîn/كوس رويين)¹⁵ imal ediliyordu. Kaynaklar savaş meydanında farklı türden köslerin varlığından bahsetmektedir. *Körkâ/körge* (كورك/كوركة)¹⁶ ve *âyîne-i pilân* (آئینه پیلان)¹⁷ bunlar arasında sayılabilir (Anna Kommena, 1996, s. 459; Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 10, 145; Beyhakî, 1945, s. 281, 348, 457; er-Râvendî, 1985, s. 194; er-Râvendî, 1999, s. 188; Mîrhând, 2006, s. 2914, 3149).

Sultanların ve vasal hükümdarların tablhânesinde görev yapan müzisyenler, sefer süresince sultanın çadırının önünde beş vakit nevbet (davul) çalmaktaydı. Bu bir hâkimiyet alameti olduğu gibi askerlere moral verme amacı da taşımaktaydı.¹⁸ Kös (büyük davul) çalmak; harekete geçiş, *saldırı* (kös-ü ceng/كوس جنك), zafer, dağılan ordunun tekrar bir araya gelmesi ve sefer bitince *geri dönüş* (طبل رحيل) için bir işaret niteliğindedir.

Sefer boyunca köslerin dışında tunçtan yapılan ve adına *bûk* (بوق) denen borular çalınırdı.¹⁹ Türk ordularının temel çalgılarından biri olan borunun en önemli özelliği kuvvetli ses çıkarmasıydı. Kaynaklarda Türklere ait olduğu isminden anlaşılan bir *borudan* (bûk-ı Türkî/بوق ترکی) bahsedilmektedir. Örneğin er-Râvendî'nin eserinde bu boru şu dizelerde geçmektedir:

فرو بسته در ان غوغای ترکان- زبانگ نای ترکی نای ترکان

O kahramanlar savaşında, uzun Türk borularının sesinden-Türklerin meydan okumaları duyulmuyordu.

¹⁴ Tablhâneler, Memlûk ordusu içerisindeki en önemli ve ilgi çeken müessesler arasında yer almaktadır. Burada görev yapan müzisyenler Memlûk ordusuyla birlikte fetihlere katılırdı. Davul, Büyük Selçuklularda olduğu gibi Memlûk ordusu için de saldırı için bir işaret niteliği taşıyordu. Bkz. el-Zehbî, 2004, s. 184.

¹⁵ Ruyî (روی) tunç, ruyîn (رويین) ise tunçtan yapılan şey anlamına gelmektedir. Bkz. Ferheng-i Ziya, 1984, s. 1036, 1039.

¹⁶ Büyük bir davul çeşidi. Bkz. Salihpul, 1991, s. 1008.

¹⁷ Saîd-i Nefîsî'ye göre bu âlet bir çeşit köstür. Beyhakî, 1940, s. 447, dipnot 8. Necati Lügal, bu âleti fil üzerinde taşınan, cilalı demirden yapıldığı için ayna gibi parlayan, genellikle savaş zamanı çalınan ve parıltı meydana getirmesi için sallanan gong benzeri bir âlet olarak açıklamıştır. Bkz. Beyhakî, 2019, s. 340, dipnot 230.

¹⁸ Nevbet hakkında detaylı bilgi için bkz. Köymen, 2001, s. 88-89. Memlûk ordusunda askeri bando çalan ekibin başındaki kişiye *emîr-i tabilhâne* (أمیر طبلخانه) denirdi. Ayrıca emîr-i tabilhâne adı Memlûk ordusunda 40 askerden sorumlu kişiler için de kullanılmaktaydı. Bkz. Fehîm, 1983, s. 202; Dehmen, 1990, s. 22. Sultan Tuğrul Bey ile Arslan Besâsîrî'nin ordusu karşı karşıya geldiğinde Besâsîrî'nin ordusunun ön kısmında bulunan cariyeler def çalıp şiir okuyordu. Bkz. Sibt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 26.

¹⁹ Eski zamanlarda sığır ve keçi boynuzundan yapılan borular sonraki dönemlerde yerini metale bırakmıştır. Bkz. Vural, 2016, s. 241.

Üflemeli çalgılardan biri olan *demâme* (دَمَامَه), yüksek ses çıkarma özelliğine sahipti ve müzisyenler tarafından tercih edilen müzik aletleri arasındaydı (Beyhakî, 2019, s. 49; er-Râvendî, 1985, s. 170, 288; er-Râvendî, 1999, s. 166, 275; Ferheng-i Came-i Farsi, 1991, s. 506; İbn Bîbî, 2014, s. 331, 498; Mîrhând, 2006, s. 3149; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 1983, s. 327; Urfalı Mateos, 2000, s. 100; Zahîru'd-dîn-i Nişâbûrî, 2004, s. 55).

Selçuklu orduları özellikle düşman topraklarına girdiğinde müzisyenlerin yukarıda bahsi geçen enstrümanlarla çaldığı ezgiler, askerlerin moralini üst seviyede tutarken düşmanın kalbine korku salmaktaydı. Müzik aletlerinden çıkan nağmeleri duyan askerlerde sevinç ve neşe hissi oluşuyordu. Kumandanlar, galeyana gelen askerler için zor gelen işlerin kolaylaştığına ve verilen görevin ne pahasına olursa olsun yerine getirildiğine inanırdı. Sefer sırasında çalınan müziğin askerlerin motivasyonunun yanında yük hayvanlarının performansını da etkilediği gözlenmiştir. Örneğin develer müziğin etkisiyle daha hızlı gitmekte ve fazla yol kat etmekteydi (Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 145; Beyhakî, 1940, s. 281, 457, 604; Köymen, 2001, s. 89; Mîrhând, 2006, s. 3149; Nicolle, 1994, s. 24-25).

Kumandanlar ordunun genellikle kuşluk vakti kösler çalındıktan sonra harekete geçmesini tercih ederdi lakin strateji gereği kimi zaman gece yolculukları da yapılabilmekteydi. Bu yolculuklarda aydınlanma aracı olarak askerlerin taşıdığı meşaleler kullanılırdı (Beyhakî, 1940, s. 296; Koca, 2005, s. 122). Gece yürüyüşü sırasında düşman askeriyle karşılaşıldığında derhal savaş düzene geçilirdi. Sağ kanat değerli eşyaların ve erzakın korunması için geriye, sol kanat ise ordunun kalbine yerleştirilirdi. Düşman ordusu geride olduğu zamanlarda ordunun geri dönmesi için yol uygun olsa dahi büyük tehlike oluşturacağından tercih edilmezdi. Kumandanlar orduyu bu düzende tutmak için büyük çaba harcardı (Fahr-i Müdebbîr, 1967, s. 358).

Ordunun ilerleyişi esnasında karşılaşılabilecek en büyük sorun sultan, emîr veya kumandanın vefâtıydı. Böyle bir durum ile karşı karşıya kalan devlet erkani, yaşanabilecek olası bir kaosu engellemek adına vefâtın gerçekleştiğini ordudan saklardı. Özellikle sultanın vefâtı büyük bir gizlilik içerisinde ordudan saklanır ve naaş, bir hizmetçi eşliğinde mahfe²⁰ içerisinde muhafaza altına alınırdı. Başsız kalan bir ordunun dağılabilme tehlikesine karşın askerlere sultanın rahatsızlandığı ve sükûnet içerisinde gitmesi gerektiği için mahfeyle yolculuk yaptığı söylenirdi. Sultanın vefâtı düşman ordusu için bir fırsat teşkil edeceğinden orduyu tehlikeye atmamak adına derhal düşman ordusundan uzaklaşılır ve memlekete dönüş için acele edilirdi. Kimi zaman bu durum gece meşaleler eşliğinde uzun yolculuklar yapılmasını zaruri hale getiriyordu. Bu yolculukların 42 km'yi bulabildiği zamanlar olabilmekteydi. Konak yerine gelindiğinde saltanat çadırı kurularak sultan yaşıyor gibi davranılır ve ordu güvenli bir yere ulaşana kadar bu yöntemin uygulanmasına devam edilirdi (Beyhakî, 1940, s. 424; Beyhakî, 2019, s. 321).

Sonuç

Çalışmada, orduların zafere ulaşmasında önemli rol oynadığı düşünülen sefer organizasyonunun en önemli evrelerinden birinin ordunun toplandığı, teftiş edildiği ve son hazırlıklarını yaparak harekete geçtiği süreç olduğu anlaşılmıştır. Büyük Selçuklu ordusunun savaşçı unsurlarını sarâyda özel olarak yetiştirilen ve adına hassa denilen daimî askeri birliklerle iktâ sisteminden gelen askerler oluştururdu. İktâlardan gelen askerler ordunun asıl kısmını

²⁰ Mahfe, omuzda veya hayvanların sırtında taşınan bir tür tahtrevândır. Selçuklular zamanında kullanılan mahfeler üç yetişkin veya beş çocuğun rahatlıkla taşıyabileceği boyuttaydı. Bkz. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, IV, s. 2941; İbnü'l Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*, s. 162.

meydana getirmekteydi. Sefer karar verildiğinde memleketin her tarafına habercilerle menşur (pervanegi) adı verilen ferman yollararak iktâlara bağlı birliklerin savaş için gerekli hazırlıkları tamamlayarak sefer zamanı kurulan saltanat çadırının önündeki boş alanda toplanmaları emredilirdi. Sultanlar, hazırlıkların tamamlanması için kendisinden sonra en büyük rütbeye sahip olan vezîri görevlendirirdi. Bu husus, sultanların organizasyona verdiği önemi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Sefer için toplanan ordu, herhangi bir eksiğinin olup olmadığının anlaşılması için sefere çıkılacağı gün teftiş edilirdi. Ordunun hazırlıklarının tamamlanmasından sorumlu olan *dîvân-ı arz* adındaki kurumun başındaki kişiye 'arız denirdi. Sultanlar, askerlerin teftişi işini ise 'arız ile birlikte yapardı. Askerlerin silâhı, maaşı, vasiyeti, iâşesi ve benzer bilgiler *defter-i 'arz* adı verilen defterlere kaydedilirdi. Askerlerin teftişi bittiğinde ordu sağ, merkez, sol, öncü ve geri olmak üzere adına *beşli düzen* denilen bir organizasyon içerisinde harekete geçerd. Beşli düzenin tercih edilmesindeki maksat bu düzenin ani bir saldırıyla karşı karşıya kaldığında hızla savaş düzenine geçilmesine imkân tanınmasıydı. Ordunun önünden bir nevi istihbarat görevi yapan bir öncü birlik gönderilirdi. Bunların ardından, kamp alanının tespiti, yolların bakım ve güvenliğinden sorumlu bir birlik yola çıkardı. Bu birlik ordunun sefer güzergahında karşılaşılabileceği tüm engelleri ortadan kaldırırdı.

Kaynakça

- 'Atâ Melik Cüveynî. (1911-1916). *Târîh-i Cihânguşâ*. I. (Mîrzâ Muhammed-i Kazvînî. Nşr.). Leyden; II. (M. Muhammed-i Kazvînî, Nşr.). Leiden.
- 'Atâ Melik Cüveynî. (2013). *Târîh-i Cihânguşâ*. (M. Öztürk, Çev.). (3 cilt birleştirilmiş Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu. (Orijinal eserin yayın tarihi 1911-1916).
- Ahmed b. Mahmûd. (1977). *Selçuk-nâme*. I-II. haz. Erdoğan Merçil. İstanbul: Kervan Yayınları.
- Anna Kommena. (1996). *Malazgirt'in Sonrası*. (B. Umar, Çev.). İstanbul: İnkılâb Yayınları.
- Anonim. (1377/1999). *Selçuk-nâme: Târîh-i Âl-i Selçuk der Anadolu*. (N. Celali, Nşr.). Tahran.
- Anonim. (1361/1982). *Hudûdu'l-âlem Mine'l-meşrik İle'l-magrib*. (Manoçehr Setodeh, Nşr.). Tahran.
- Anonim. (1952). *Selçuk-nâme: Târîh-i Âl-i Selçuk der Anadolu*. (F. N. Uzluç, Çev.). Ankara: Örnek Matbaası.
- Aristoteles. (2014). *Âdâb-ı Harb ve Üslûb-ı Ceng*. (Ö. Şenödeyici, Çev.). İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Bayındır, A., (2020). *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*. İstanbul: Hiperyayın.
- Beyyümî, A. (2005). *Kuruluş Döneminde Eyyubiler*. (A. Timurtaş, Çev.). İstanbul: Nûbihar.
- Carey, B. T. (2012). *Road to Manzikert. Byzantine and Islamic Warfare 537-1071*. South Yorkshire: Pen and Sword.
- Demirci, M. (2002). İktâ. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 22, ss. 43-47.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ebû 'Alî Hasan b. Nizâmu'l-Mulk-i Tûsî. (1375/1996). *Siyâset-nâme (Siyeru'l-Mulûk)*. (Ca'er Şi'âr, Nşr.). Tahran.
- Ebû 'Alî Hasan b. Nizâmu'l-Mulk-i Tûsî. (1999). *Siyâset-nâme (Siyeru'l-Mulûk)*. (M. A. Köymen, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî. (1351/1972). *Târîh-i Buhârâ*. (Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, Çev.). Tahran.
- Ebû İshak el-Farisi el-İstahrî. (1345/1927). *Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-memâlik*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. I. (M. J. Geoje, Nşr.). Brill.
- Ebû'l-Fazl Muhammed Beyhakî. (1319/1940). *Târîh-i Beyhakî*. (Saîd-i Nefisî, Nşr.).

- Ebû'l-Fazl Muhammed Beyhakî. (1324/1945). *Târîh-i Beyhakî*. (Gani ve Feyyaz, Nşr.). Tahran.
- Ebû'l-Fazl Muhammed Beyhakî. (2019). *Târîh-i Beyhakî*. (N. Lügal, Çev.). Ankara: TTK.
- Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî. (1419/1999). *Abu'l Farac Tarihi*. (Ö. R. Doğrul, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Nâsırüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî (İbn Bîbî). (2014). *El Evâmirü'l 'Alâ'îye fî'l-Umûri'l-'Alâ'îye*. (M. Öztürk, Çev.). Ankara: TTK.
- el-Mâverdî. (1403/1983). *Nasîhatü'l-mülûk*. (M. Hazar, Nşr.). Kuveyt.
- er-Râvendî. (1364/1985). *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*. (Muhammed İkbâl, Nşr.). Tahran.
- er-Râvendî. (1999). *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*. I-II. (A. Ateş, Çev.). Ankara: TTK.
- ez-Zehabî. (1424/2004). *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*. (H. Abdu'l-Menan, Nşr.). Beyrut-Lübnan.
- Fahr-i Müdebbîr. (1346/1967). *Âdâbu'l-Harb Ve's-şeca'a*. (Ahmed Süheylî-i Hânsârî, Nşr.). Tahran.
- Fehîm, M. (1983). *el-Fen'l-Harbi Lelceyşu'l-Mısri fî'l-Asrul Memlûki el-Bahri*. İskenderiye.
- Friendly, A. (1981). *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert*. London: Hutchinson.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: TTK.
- Göksu, E. (2009). İktâ Sisteminin Tekamülünde Selçukluların Rolü. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (S.I, ss. 83-96.).
- Hamdullâh Müstevfî el-Kazvînî. (1362/1983). *Târîh-i Güzide*. (Abdu'l-Hüseyin Nevâî, Nşr.). Tahran.
- Hamîdu'd-dîn Muhammed Mîrhând. (1385/2006). *Ravzatü's-safâ' fî Sîreti'l-enbiyâ' Ve'l-mülûk Ve'l-hulefâ*. IV. (C. Keyanfer, Nşr.). Tahran.
- Hamîdu'd-dîn Muhammed Mîrhând. (2015). *Ravzatü's-safâ' fî Sîreti'l-enbiyâ' Ve'l-mülûk Ve'l-hulefâ*. (Selçuklular kısmı). (E. Göksu, Çev.). Ankara: TTK.
- Hasan b. Abdülmü'min el-Hôyî. (2018). *Hasan b. Abdülmü'min el-Hôyî'nin Kaleminden Selçuklu İnşa Sanatı*. (C. Yakupoğlu-N. Musalı, Haz.). Ankara: TTK.
- Hillenbrand, C. (2007). *Turkish Myth and Muslim Symbol; The Battle of Manzikert*. Edinburg: Edinburg University Press.
- İbn Fadlân. (1379/1959). *Risâletü İbn Fadlân*. (S. ed-Dehhân, Nşr.). Dimaşk.
- İbn Havkal. (1996). *Sûretü'l-arz*. Beyrut: Menşûrât-i Dâr-i Mektebeti'l-Hayât.
- İbnü'l Cevzî. (2014). *el-Muntazam fî Târîhi'l-ümem'de Selçuklular, (H.430-485=1038 1092)*. (A. Sevim, Çev.). Ankara: TTK.
- İbnü'l Esîr. (1987). *el-Kâmil fî't-târîh*. I-XI. (A. Özeydin, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali. (1992.). *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*. (A. Savran, Çev.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmûd. (2005). *Dîvân-i Lugâti't-Türk*. (S. Erdi ve S. T. Yurtsever, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kemâlüddîn İbnü'l Adîm. (1989). *Bugyetü't-taleb fî Târîhi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi*. (A. Sevim, Çev.). Ankara: TTK.
- Kemâlüddîn İbnü'l Adîm. (2014). *Zübdetü'l Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular*. (A. Sevim, Çev.). Ankara: TTK.
- Kerîmü'd-dîn Mahmûd Aksarâyî. (1377/1999). *Müsâmeretü'l-ahbâr*. (O. Turan, Nşr.) Ankara: TTK.
- Kıvâmu'd-dîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. 'Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî. (1306/1889). *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-'usra*. (M. Th. Houtsman, Nşr.). Leiden.
- Klausner, C. L. (1973). *The Seljuk Vezirate: A Study of Civil Administration 1055-1194*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Koca, S. (2005). *Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür*. Ankara: Berikan Yayınları.

- Köymen, M. A. (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. III. Ankara: TTK.
- Kucur, S. S. (2002). İktâ: Selçuklular. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 22, ss. 47-49.). Ankara: TDV.
- Kurpalidis, G. M. (2020). *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Machiavelli, Niccolo. (2008). *Askerlik Sanatı*. (N. Güvenç, Çev.). İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınları.
- Mercan, İ. H. (2013). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Merçil, E. (1975). Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe'ye Çevirisi). *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul.
- Merçil, E. (1989). *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: TTK.
- Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı: Merkez ve Eyalet Dîvânları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Milani, A. (2015). Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty. *International Science Congress Association*. (Vol. 4(10), ss. 126-131.).
- Minhâc-i Sirâc-i Cûzcânî. (1342/1963). *Tabakât-i Nâsirî*. (Abdu'l-Hayy Habîbî, Nşr.). Kâbil.
- Nicolle, D. (1986). *Saladin and The Saracens*. London: Osprey.
- Nicolle, D. (1994). *Saracen Faris 1050-1250 AD*. Londra: Osprey.
- Ömer İbn İbrahim el-Avsî el-Ensârî. (1961). *Tefrîj El-kurûb fî Tadbîr El-hurûb (A Muslim Manual of War)*. (G. T. Scanlon, Çev.). Cairo: American University at Cairo.
- Özcan, A. (2016). Hassa Ordusu. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ek-I, ss. 542-543.). Ankara: TDV.
- Özgüdenli, O. G. (2000). İsfahan. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 22, ss. 497-502.). Ankara: TDV.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (1362/1983). *Câmi'ü't-tevârîh*. I-II. (Ahmed Ateş. Nşr.). Tahran.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. (2010). *Câmi'ü't-tevârîh*, (*Selçuklular kısmı*). (E. Göksu ve H. H. Güneş, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sadru'd-dîn Ebu'l-Hasan 'Alî İbn Nâsir İbn 'Alî el-Hüseynî. (1351/1933). *Ahbâru'd Devleti's Selcûkiyye*. (M. İkbâl, Nşr.). Lahor.
- Sadru'd-dîn Ebu'l-Hasan 'Alî İbn Nâsir İbn 'Alî el-Hüseynî. (1999). *Ahbâru'd Devleti's Selcûkiyye*. (N. Lügal, Çev.). Ankara: TTK.
- Salehpur, C. (1370/1991). *Ferheng-i Fârsî be Türkî-yi İstanbûlî*. Tebriz: Lale Yayınları.
- Sevim, A. (1988). *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi*. Ankara: TTK.
- Sıbt İbnü'l Cevzî. (2011). *Mir'atüz Zaman fî Tarihi'î Ayan'da Selçuklular*. (A. Sevim, Çev.). Ankara: TTK.
- Sun-Tzu. (2008). *Savaş Sanatı*. (A. Demir, Çev.). İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Şükûn, Ziyâ. (1984). *Farsça-Türkçe Lügat*. İstanbul: M.E.G.S.B. Tahran.
- Taneri, A. (1993a). *Harezmsahlar*, Ankara: TDV.
- Taneri, A. (1993b). Çetr. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 8, ss. 293-294.). Ankara: TDV.
- Taneri, A. (1977). *Türkiye Selçukluları Kültür ve Hayatı*. Konya: Bilge Yayınları.
- Terzi, M. Z. (1996). Gulam; Emeviler Abbasiler. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 14, ss. 178-184.). Ankara: TDV.
- Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (2000). (H. D. Andreasyan, Çev.). Ankara: TTK.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*. Ankara: TTK.
- Vural, F. G. (2016). *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik: Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yûsuf Hâs Hâcib. (2020). *Kutadğu Bilig*. (M. S. Kaçalın, Haz.). Ankara: Ötüken Neşriyat

Yayınları.

Zahîru'd-dîn-i Nişâbûrî. (1382/2004). *Selçûk-nâme*. (A. H. Morton, Nşr.). E. J. W. Gibb Memorial Trust. London. Chippenham.